

DARÜLFÜNÜN MÜFREDATINDA BİR DERS: HİKMET-İ TEŞRİ' VE BİR METİN

Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN*

A Lesson in Curriculum of The Dar-al-funûn: Wisdom of Legislation (Hikmatu't-taşrî') and a Text

Wisdom of Legislation (Hikmatu't-taşrî') have an important place among the Islamic knowledges. This knowledge deal with the wisdoms of religious legislations, and it was thought in curriculum of the Dār-al-funûn as a lesson. In this article takes place some information about the reality of Wisdom of Legislation (Hikmatu't-taşrî') and its literature. Concurrently it illustrated with a text.

Keywords: Dār-al-funûn, Curriculum, Wisdom, Legislation, Hikma at-taşrî'.

Giriş: Hikmetü't-teşrî' İlmi ve Mahiyeti

Hikmet-i teşrî', dînî hükümlerin hikmet ve sırlarından bahseden ilimdir. Dinî emir ve yasakların hikmetini açıklayan ilim olarak da tarif edilebilir.¹ Aynı zamanda İslamî ilimler içerisinde bu ilim, dinin ve din kurallarının felsefesini yapan, neden ve niçin sorularına cevap arayan bir daldır. Hükümlerin ne için vaz edildiğini akılla kavramak için bir nevi sorgulama içermesi dolayısıyla bu ilme “hükümlerin felsefesi” de denilebilir.² Fıkah usulü ilminin de en önemli konularından sayılan hikmetü't-teşrî'nin özünü “Allah, hüküm koyarken bir maslahat, bir gaye ve bir fayda gözetmiş midir?” sorusuna verilen cevap teşkil etmektedir. Bu konuda İslam âlimleri başlıca iki görüş ile-ri sürmüşlerdir. Eşarilerin temsil ettiği görüşe göre Allah'ın fiilleri hikmet ve maslahata bağlı değildir. Dolayısıyla Allah'ın her emir ve yasağında bir hikmet aramak gerekmez. Maturîdilerin ve mutezilenin temsil ettiği görüşe

* Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

¹ Bir başka tanım da şöyledir: Her hukûkî hükmün kuruluşunda, asıl itibarıyla adalet ve maslahat temeline dayalı olarak amaçlanan hedefler ve gayeler. Bk. Pekcan, Ali, *İslam Hukukunda Gaye Problemi*, İstanbul 2003, 28. Ayrıca bk. Uludağ, Süleyman, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, Ankara 1988, s. 17.

² bk. İzmirli İsmail Hakkı, *Hikmet-i Teşrî'*, İstanbul 1328, s. 3.

göre ise, Allah'ın hüküm ve fiilleri bildiğimiz ve bilemediğimiz, açık gizli bir çok hikmet ve maslahata mebnidir.³

Dinî hükümlerin ne için vazedildiğine Allah açısından bakıldığında “makâsıd-ı ş-şerîa,” insanlar açısından bakınca “maslahat,” her ikisi açısından bakınca da “hikmetü't-teşrî” denilir. İslamî ilimler içerisinde “hikmetü't-teşrî” ilminin özel ve önemli bir yeri vardır. Bu, “İlmü ma'rifeti hikemi's-şer” (şeriatın hikmetlerini bilmeyi sağlayan ilim) adıyla furû-ı fıkıh ilminin alt bölümlerinden biri olarak ilimler tasnifindeki yerini almıştır.⁴ Zira İzmirli'nin ifadesiyle, “İlahî tekliflerin hikmeti ancak bu ilimle bilinir. Hükümlerin güzellikleri ve sebepleri, emir ve nehiylerin, mükâfât ve cezaların sebepleri, meşruiyet yönleri ancak bu ilim ile öğrenilir. Bu ilim sayesinde tâat erbabı basiret üzere amel eder, apaçık mucizeler tezahür eder, zihinler dinçleşir, düğümler çözülür, şüpheler ortadan kalkar, akıl ve naklin birbirine uyulduğu açığa çıkar, mümin mutlu, inkârcı ise hayran olur, inkârcıların fesat tohumları imhâ edilir ve dinsizlerin dayanakları yıkılmış olur.”⁵

İslam bilginleri, özellikle “...Dikkat edin, yaratma (halk) da, yaratıklarını koyduğu kanunlara göre yönetme (emir) de O'na aittir. Ne yücedir, âlemlerin Rabbi olan Allah!”⁶ meâlindeki âyetten hareketle Allah'ın tekvîn (yaratma) ve teşrî' (dînî hüküm ve emir koyma) yetkisinden bahsetmişlerdir. Aynı zamanda bu gibi hükümlerin hikmetlerini açıklamaya çalışmışlardır. Tekvindeki hikmeti daha çok kelimciler ele alırken, teşrî'deki hikmetle genel olarak fıkıh ve fıkıh usulü bilginleri ilgilenmişlerdir.⁷ Tasavvuf ve ahlakçılar ise her iki hususla meşgul olmuş, özellikle de ibâdet ve ahlaka dair hükümlerin hikmetlerini detaylı bir şekilde ele almış ve bu konuda eserler kaleme almışlardır.⁸

İslamî literatürde bu ilim dalına dair “Hikmetü't-teşrî” adıyla yazılmış müstakil eser bulunmayabilir. Bu durum söz konusu ilim dalının ele alıp incelenmediği anlamına gelmez. Aksine fıkıh literatürü içinde konuyla ilgili

³ Tarafların görüş ve delillerini toplu görmek için bk. Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh Dersleri Mebâhisinden İrâde, Kazâ ve Kader*, İstanbul 1338, s. 243vd. Özeti için bk. Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usulü*, İstanbul 1988, 285vd.

⁴ Bk. Taşköprüzâde, *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fî mevzû'âtı'l-ülûm*, Beyrut 1985, II, 557; Serkiz Orpilyan-Seyyid Abdülzade Muhammed Tahir, *Mahzenü'l-ülûm*, İstanbul 1308, s. 337.

⁵ İzmirli, *Hikmet-i Teşrî*, s. 3 (sadeleştirilerek alınmıştır). Ayrıca bk. İzmirli, “Hikmet-i Teşrî” veya Mehâsin-i Şerâi”, *Ceride-i İlmiyye*, Sy. 41, s. 1215-1216.

⁶ A'râf, 7/54.

⁷ Şâtıbî'nin *el-Muvafakât* adlı eseri ile, Şah Veliyyullah Devlevî'nin *Huccetullahi'l-bâliğa* adlı eserleri de bu türün en güzel örnekleri sayılır.

⁸ Bk., Uludağ, s. 17-18.

farklı adlarda yazılmış eserler⁹ ve zengin malumat bulunmaktadır. Ancak bu malumatlar "hikmet-i teşri" veya "hikmetü't-teşri" adlı müstakil kitaplardan ziyade, fıkıh kitaplarının ilgili bölümünde genelde de şerh türü eserlerin konu girişlerinde ele alınmıştır.¹⁰ Bununla birlikte kavram olarak hikmetü't-teşri'ye yakın ve aynı anlamı ifade eden bazı kelimeler klasik literatürde

⁹ Mesela, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman el-Buhârî, konuyla ilgili olarak, *Mehâsinü 'ş-şer'i'ati ve 'l-İslâm* adıyla bir kitap yazmıştır. Aynı adla kaleme alınan şu eserler de vardır: İfihârüddin Tahir b. Ahmed b. Abdürreşad Buhari, *Mehasinü 'l-İslâm ve şeraiu 'l-İslâm*, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1985/1406; Ebu Bekr Muhammed b. Ali b. İsmail eş-Şaşı Kaffal, *Mehasinü 'ş-şeria fi furui 'ş-şafiiyye: kitab fi makasidi 'ş-şeria* (tahkik: Muhammed Ali Samak), Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2007/1428.

¹⁰ Molla Fenârî, fıkıh usulüne dair eseri *Fusûlî 'lbedâi'* nin bir bölümünü (II, 367-382) bu konuya ayırmıştır. İbn Arabî, *Fütuhâtı Mekkiyye* adlı eserinde hükümlerin zahiri yönünü anlattıktan sonra, "el-İ'tibâr" başlığı altında da söz konusu hükümlerin hikmetlerinden bahsetmiştir.

Yakın zamanlarda bu konuyla ilgili müstakil eserler yazılmaya başlanmıştır. Mesela, İzmirli İsmail Hakkı, *el-Cevâbu 'ş-sedîd fi beyâni dini't-tevhîd* (Anglikan Kilisesine Cevap) adlı kitabında bu konuyla ilgili olarak dinin hemen bütün hükümlerinin özet olarak hikmetlerini anlatmıştır. Kitap Fahri Unan tarafından sadeleştirilmiş ve Türkiye Diyanet yayınları arasında basılmıştır (Ankara 1995). Yine İzmirli Darülfünun müfredatında yer alan *Hikmetü't-teşri* derslerinin hocalarından biridir. Bu konuda verdiği derslere ait notların bir kısmını yayınlamıştır. 64 sayfalık notların giriş kısmında bu ilme dair kısa bir malumat verdikten sonra daha çok hikmete olan ihtiyaçtan ve felsefe tarihinden bahsetmiştir. Notların başında bir mukaddime, dört maksad (ana konu) ve bir sonuçtan ibaret olacağını belirtmişse de matbu kısımda mukaddime dışındaki bilgiler yoktur. Notların kendi el yazısıyla tutulan diğer kısmında esas konuya gelmiş fakat görebildiğimiz kadarıyla bunları bastıramamıştır (Bk. Süleymaniye Kütüphanesi Hikmet-i Teşri/İzmirli İsmail Hakkı b. Hasan. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası, 1330. 29 sayfa. (İzmirli İ. Hakkı), 003731/297.5/ 003732, Yazma, (t.y.) 28-87 vr., 000821, Hikmet-i Teşri Dersleri / İzmirli İsmail Hakkı b. Hasan, İstanbul: Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1328. 64 sayfa). Onun *İlm-i Hilâf* adlı kitabında verdiği malumat daha çok makâsîd kabilindendir (bk. 64vd). Fakat İzmirli, Osmanlı Fetva Makamı Meşihat-ı İslâmiyye'nin yayın organı olan *Ceride-i İlmiyye*'nin müteaddit sayılarında (bk. Sy. 41, s. 1215-1218; sy. 42, s. 1235-1240; sy. 43, s. 1280-1282; sy. 44, s. 1303-1321; sy. 47, s. 1452-1459; sy. 48, s. 1491-1497; sy. 49, s. 1561-1566; sy. 50, s. 1588-1590; sy. 61, s. 1944-1948) "*Hikmet-i Teşri*" veya *Mehâsin-i Şer'at*" adıyla makaleler yayınlamıştır. Bu makalelerde hikmet-i teşrinin mahiyeti, faydaları, bu alanda bir kitap telif edilip edilemeyeceği, meşiet ve hikmet taraftarlarının görüş ve gerekçeleri genişçe ele alınmıştır. Hikmet-i teşrinin, İslam dininin getirmiş olduğu güzellik ve maslahatları açıklayan kıymetli bir ilim olduğu ifade edilmiş, bu konuda bir kitap yazılabileceği ortaya konulmuş, Allah'ın Peygamber'i vasıtasıyla gönderdiği bütün hükümlerde prensip olarak mutlaka hikmet bulunduğu tercih edilmiştir.

Mehmed Fehmi (1864-1943) tarafından *Hikmet-i Hukûk-ı İslâmiyye* adıyla yazılıp Niyazi Kahveci'nin sadeleştirmesiyle Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları arasında yayınlanan (Ankara 1994) *İslam Hukuk Felsefesi* adlı risale ise sınırlı birkaç konuyu ele almaktadır. Hâmid Muhammed el-Abbâdî tarafından kaleme alınan *Min hikemi 'ş-şer'iatı ve esrârîhâ* (Mekke 1404) adlı eser ise ibâdet konularıyla sınırlı kalmak üzere dinî hükümlerin hikmetlerine dair özet bilgiler vermektedir. (Kemal Paşazade Şemseddin Ahmed b. Süleyman'a ait Risale fi Hikmeti Teşri'i's-Salavat adlı bir eser için bk. Süleymaniye Kütüphanesi, (Amcazade Hüseyin (TÜYATOK), 000454/297.541, (y.y)).

Konuyla alakalı olarak Kazım Baykal tarafından, *Hikmet-i Teşri: Dinimizin Emir ve Yasaklarındaki Nedenleri ve Amaçları Üzerine Bir İnceleme* (Bursa: Doğru Hakimiyet Matbaası, 1983) adıyla bir eser kaleme alınmış, İslam dininin emir ve yasaklarındaki hikmetler özetlenmiştir. Süleyman Uludağ, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti* (Ankara 1988) adıyla bir eser kaleme almış, hikmet ve hikmet-i teşri' hakkında kısa malumat verdikten sonra "zarûrî maslahatlar" olarak bilinen dinin, aklın, canın, malın ve neslin korunması etrafındaki hükümlerin hikmetlerine yer vermiştir. Bunlar yanında bu konuda farklı adlarla da bazı kitaplar kaleme alınmıştır. Örnek olarak şunlar zikredilebilir: Abdülazîz el-Muhammed Selman, *Min mehasini 'd-dini 'l-İslami*, (y.y., y.y.), 1976/1396; İbrâhim Avedeyn, *Min mehasini şer'iatı 'l-İslâm*, Kahire: el-Müessesetü'l-Arabiyyeti'l-H, (t.y.); Muhammed Enis Ubade, *Hikmetü't-teşri'*, (y.y., t.y.); Mehdi es-Semavi, *Min esrari't-teşri'i 'l-İslâmî*, Necef: Matbaatü'n-Nu'man, 1965/1385.

Bu konuda *Hikmetü't-teşri* adıyla müstakil ve en kapsamlı eser Ezher hocalarından Ali Ahmed el-Cürcâvî'ye aittir. Cürcâvîde eserinin girişinde konuyla ilgili kapsamlı eserin yazılmadığından, bilgilerin dağınık halde bulunduğundan bahsetmekte ve kitabını bu sebeple kaleme aldığını ifade etmektedir (bk. el-Cürcâvî, *Hikmetü't-teşri'*, s. 5).

kullanılmıştır. Bunların başında “makâsıdu’ş-şerî’a” ve “esrârü’ş-şerî’a”, “es-rârü’d-dîn” gibi kavramlar gelmektedir.¹¹ Ancak makâsıdu’ş-şerî’a dinin genel maksatlarından bahsederken, esrârü’ş-şerî’a ve hikmetü’t-teşrî’ daha çok teker teker hükümlerin hikmet ve esrarını ele almaktadır.¹² Bir başka ifadeyle, genel olarak İslam hukukunun dayandığı temel düşünceyi, hususi olarak da her hükmün hikmet ve felsefesini ortaya koymak maksadıyla yazılmış eserlere “esrârü’t-teşrî” veya “hikmetü’t-teşrî” gibi isimler verilir.¹³ Buna göre makâsıdu’ş-şerîa hükümlerin genel (tümel) maksatlarını, hikmetü’t-teşrî ise özel (tikel) maksatlarını ele alır. Bu kavramlar içerisinde, “esrâr” kavramını daha çok ibâdet ve ahlaka dair hükümlerin hikmetlerini açıklamaya çalışan sufiler, “hikmet” kavramını ise fakîhler tercih etmiştir.

Bu konunun “makâsıdu’ş-şerî’a” ile yakın alakası dolayısıyla gerekli malumatın önemli bir kısmı fıkıh usulü kitaplarının ilgili başlığı altında dercedilmiştir. Şâtıbî’nin *el-Muvafakât* adlı kitabı bu konunun temel klasığı sayılmaktadır.¹⁴ Bunun yanında bazı tasavvuf ve ahlak kitaplarında da konuyla ilgili geniş malumat bulmak mümkündür. Fıkıh usulü kitapları hikmet-i teşrî konusunda genel ve temel bilgiler verirken tasavvuf ve ahlak kitaplarından bu konuyu ele alanlar hemen her dînî hükmün hikmetini açıklamaktadırlar. Gazali’nin *İhyâu ulûmi’d-dîn* ve Şah Velîyullah Dehlevî’nin *Huccetullahi’l-bâliğa* adlı eseri bunların başında gelmektedir.

Dârülfünûn’da Hikmetü’t-teşrî

Bilindiği üzere, Darülfünun, 19. Yüzyılın son çeyreğine doğru kurulmuş bir Osmanlı yüksek öğretim kurumudur. Daha önce eğitim medreselerinde veriliyordu. Medreseler yüksek öğretim kurumu olarak fonksiyonlarını yitirmeye başlayınca, Osmanlı idarecileri ve aydınları, medreselerin yanı sıra Batı’daki “üniversite”nin görev ve fonksiyonlarını icra edecek bir yüksek öğretim kurumu oluşturmaya teşebbüs etmişlerdir. Böylece Osmanlı Devleti’nde modernleşme hareketi neticesinde Avrupa tarzında bir üniversite kurmak için ilk teşebbüs 1845’te başlamış ve 1846 yılında Darülfünûn adıyla bir üniversite kurulmuştur. Bundan sonra da kurum çeşitli aşamalardan geçmiştir. 1900 yılına kadar üç kez fasilalar verilerek açılıp kapanan Darülfünûn, bu tarihten itibaren eğitime kesintisiz olarak devam etmiştir. Nihayet 1933’te

¹¹ Örnek olarak bk. Molla Fenâri, *Fusûlî l’-bedâi’*, İstanbul ts., II, 367-382; Şah Velîyullah ed-Dehlevî, *Huccetullahi’l-bâliğa* (tahkik: Muhammed Şerif Sükker), Beyrut 1990, I, 4, 346; Cezîrî, Abdurrahman, Beyrut ts. Daru İhyâi’t-türâsi’ l’arabi, *el-Fıkhu ‘ale l’-mezâhibi l’-erbe’a*, I, 4. Özellikle Şâtıbî’nin *el-Muvafakât* ve *el-İ’tisâm* adlı eserleriyle Karafî’nin *Envârü l’-burûk fi envâi l’-furûk* adlı eserlerinde “makâsıdu’ş-şerî’a” kavramı “hikmetü’t-teşrî”’i de kapsayacak anlamda kullanılmıştır.

¹² Bk. Tahir b. Aşur, *Makâsıdu’ş-şerîati l’-İslâmiyye*, Tunus t.s, s. 6-7; Boynukalın, Ertuğrul, “Makâsıdu’ş-şerîa”, *DİA*, XXVII, 425.

¹³ Karaman, Hayreddin, *Anahatlarıyla İslam Hukuku*, İstanbul 1987, I, 35.

¹⁴ Şâtıbî’den önce bu konu, sınırlı da olsa, İzzüddin b. Abdisselam tarafından *el-Kavâidü l’-kübrâ (Kavâidü l’-ahkâm fi mesâlihi l’-enâm*, Beyrut 1990).

lağvedilerek yerine İstanbul Üniversitesi kurulmuştur.¹⁵ 1900 senesinde aynı zamanda Darülfünûn bünyesinde bu günkü İlahiyat fakültelerinin temeli sayılabilecek *Ulûm-ı Âliyye-i Diniyye Şubesi* de hizmete girmişti. Darülfünûn'un ikinci kez yeniden yapılandırılması döneminde akademik ve bilimsel özgürlüğün geliştirilmesi amacıyla şube (fakülte) meclisleri, bu kapsamda *Ulûm-ı Âliyye-i Diniyye Şubesi* (İlahiyat Fakültesi) meclisi de 24 Aralık 1911 senesinde yeniden düzenlendi. Okutulacak dersler, kredileri ve hocaları belirlendi¹⁶. 1908 yılında yeniden teşkilatlandırılan ve programında değişiklik yapılan bu okulun bünyesinde yer alan *Ulûm-ı Âliyye-i Diniyye Şubesi*'nde¹⁷ okutulan derslerden biri de *Hikmet-i teşri'* adını taşımaktadır.¹⁸ 1912 ve 1913 yıllarına ait Fakülte müfredatının birinci (1912) ve ikinci (1913) sınıfında iki saat olarak okutulması kararlaştırılan bu ders, fıkıh takımı içerisinde yer almıştır. Bu grubu oluşturan diğer dersler, *Usûl-i Fıkıh*, *İlm-i Hilaf*, *Tarih-i İlm-i Fıkıh*tir. Fıkıh yanında bu dersin okutulmasının amacı her halde, fıkıh hükümlerin semereleri olan hikmetlerinin de gösterilmesi olmalıdır. Bu ders İzmirli İsmail Hakkı başta olmak üzere, bazı müderrisler tarafından verilmiş, her müderrisin verdiği ders aynı zamanda ders notu tarzında neşredilmiştir. Dersin maksat ve muhtevası, bütün dini hükümlerin hikmetlerini anlatmaya yönelik olarak düşünülmüşse de, şu ana kadar bu kapsamda bir metin veya ders notuna ulaşabilmiş değiliz. Bunda bütün notların bastırılammış olması kadar, dersin belli bir süre sonra müfredattan kaldırılmış olmasının da etkisi olmalıdır. Dersin farklı hocalar tarafından okutulması da belli derece de bir etkiye sahip olabilir.

¹⁵ Bk. Ayni, Mehmet Ali, *Darü'l-fünûn Tarihi*, İstanbul 1995, 31-78; İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Darülfünun", *DİA*, VIII, 521-525; Arslan, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Fakülte Meclisi'nin Kurulması ve İlk Meclis Zabıtları (1911-1912)", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 5 (13), (2007), s. 9.

¹⁶ Arslan, s. 9.

¹⁷ Bu isim 1913'te değişmiş ve *Ulûm-ı Şer'iyye* olmuştur. *İlahiyat Fakültesi* ismi 7 Ekim 1925 tarihli Darülfünun Talimatnamesi'nde kullanılmıştır (bk. Ayhan, Halis, "İlahiyât Fakültesi", *DİA*, XXII, 70-71).

¹⁸ Ayni, s. 63, 67.

Hikmet-i teşrî dersini veren müderrislerden biri de, Darülfünun İlahiyat Şubesi Muallimi Sinop Mebusu Hasan Fehmi'dir.¹⁹ Aynı zamanda Hasan Fehmi, İlahiyat Fakültesi Meclisi'nin üyeleri arasındadır.²⁰ Bu zatın ders notlarının bir bölümünü, daha doğrusu ulaşabildiğimiz kısmını aşağıda sunmak istiyoruz.

Hikmetü't-teşrî' ile İlgili Bir Metin ve Muhtevası

Hasan Fehmi'nin "hikmet-i teşrî" adını taşıyan ders notları 15 sayfadan oluşmakta olup temizlik (tahâret) konularına ait hikmet ve maslahatlardan bahsetmektedir. Bu notlar Matbaa-i Ebu'z-Ziya'da 1329/1911 tarihinde basılmıştır.²¹ Notların metni aşağıda orijinal dil ve ifadeleriyle, ancak yeni alfabe ile verilmiştir. Notlar, üniversite öğrencilerini muhatap alması ve ihtisas isteyen bir konuda kaleme alınmış olması dolayısıyla seviyeli bir Osmanlıca ile yazılmıştır. Okuyucuya yardımcı olmak maksadıyla yazının sonuna sözlük eklenmiştir.

Müellif Hasan Fehmi'nin bu notları, *Hikmetü't-teşrî* ilmine dair hazırlanması düşünülen kitabın sadece bir bölümüdür. Zira bu notların giriş kısmındaki ifadelerinden anlaşıldığına göre, geniş bir mukaddime kısmıyla

¹⁹ **Hasan Fehmi**, 1875 yılında Acara'da doğmuştur. Babası Hüseyin Bey, annesi Hatice Hanım'dır. Ailesi 6 yaşında iken 93 savaşlarından (1877/1878) sonra Acara'dan hicret ederek Sinop Ayancık'ın dağ köylerinden Sazkışla (Türkeli) köyüne yerleşti. 16 yaşında iken İstanbul'a gelerek Fatih Medreselerine kayıt oldu. Medrese sonra eğitimine Hukuk Fakültesinde devam etti. 1908 den önceki dönemde Ayancık Müftülüğü görevinde bulunmuştur. 1908'de açılan İstanbul Meclisine Sinop'tan Milletvekili seçilmiştir. Millet Meclisi'ndeki çalışmaları ve bazı eserleri ile tanınır. İttihat ve Terakki zamanında yeniliği savunmakla dikkati çekmiştir. Milletvekilliği sırasında Hukuk fakültesinde ders verdi. Padişah Reşat döneminde Sure-i Hümayun emniyeti yaptı. İstanbul'un işgali üzerine tutuklanarak Malta'ya sürgüne gönderildi. Sürgünden sonra bir müddet Düzce ve Bursa Reji idaresi muhakemat müdürlüğü yaptı. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilk dönem milletvekillerindendir. 1923'de TBMM 2. dönem seçimlerinde Kastamonu milletvekili seçildi. Şerîye ve Evkaf, Memurin Muhakemat, Divan-ı Muhasebat, İrşad-ı Umur-ı Tasarrufiye, Sıhhiye ve Muavanat-ı İctimaie Adliye ve Nizammane dâhili komisyonlarında görev yaptı. Askeri doktorların terfileri, büyükbaş hayvanların ıslahı, Marmara Adasında hapis hane inşası, ağaç yetiştirilmesi ve kaçak altınlar konularında kanun teklifleri vermiştir. Şapka iktisası ve Latin Alfabesinin Kabulü Hakkındaki Kanun tekliflerinde imzası vardır. Of kazasında Darülhilafe Medresesi açılmasına dair temenni önergesi, hâkimlere yapılan baskı ve yüksek tahsil konularında soru önergesi vermiştir. Genel Kurul'da 31 değişik konuda 55 konuşma yaptı. 3. ve 4. dönemlerde Kastamonu'dan milletvekili seçildi. Hasan Fehmi Efendi, saç ve ten renginden dolayı arkadaşları arasında "İstakoz Hoca" lakabı ile anıldı. Soyadı kanunundan sonra Tümerkan soyadını almıştır. 1933'te vefat etmiştir. *Ceviz Ağacı, Hikmet-i Teşrî, Kürsi-i İslamda bir Hitabe* adlı eserleri ile *Kur'an tercümesi*'nin ilk forması yayınlanmıştır (Öztürk, Kazım, *Türk Parlamento Tarihi II. Dönem (1923-1927)*, Ankara 1995, III, 495, 496; Gövsa, İbrahim Alaadin, *Meşhur Adamlar*, İstanbul 1933-1936, II, 479).

Darülfünun İlahiyat Fakültesi Meclisi-i Muallimin zabıtlarından anlaşıldığına göre, bu zatın derslere pek devam etmediği, ders takririnde pek başarılı olamadığı, ders notlarını zamanında yetiştiremediği gibi sebeplerle talebe tarafından beğenilmemiş ve hakkında şikâyetle bulunulmuştur. Bunun için de zaman zaman yerine başkası görevlendirilmiştir. Ancak talebenin diğer hususlardaki şikâyetleri Fakülte meclisince haklı bulunmakla birlikte, ders anlatma konusundaki yetersizliği konusundaki şikâyet haklı bulunmamıştır. Bir müddet sonra da bu zat görevinden istifa etmiştir. Onun istifası üzerine bu ders Mustafa Asım Efendi tarafından verilmiştir (bk. Arslan, Ali, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Fakülte Meclisi'nin Kurulması ve İlk Meclis Zabıtları (1911-1912)", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 5 (13), (2007), 26-28).

²⁰ Bk. Arslan, s. 17, 22, 23.

²¹ Kütüphane kaydı için bk. Süleymaniye Kütüphanesi (İzmirli İ. Hakkı), 003730, Hikmet-i Teşrî/Hasan Fehmi. İstanbul: Matbaa-i Ebu'z-Ziya, 1329.

birlikte, İbâdetler, evlenme-boşanma (münâkehât), hukukî ilişkiler (muâmelât) ve ceza hükümlerine (ukûbât) ait dini hükümlerin hikmet ve maslahatlarından bahsedecek dört bölümden oluşacak bir kitap yazmayı planlamıştır. Her bir bölümün alt bölümlere ayrılacağını da ifade eden müellif, mukaddime kısmının İzmirli İsmail Hakkı tarafından yazılıp formlar halinde basıldığından da bahsetmektedir. Ancak müellifin bahsettiği kitabın diğer kısımlarına şu ana kadar ulaşamadık.²² Burada sadece elde edebildiğimiz kısmı değerlendirip sonra da orijinal metni yayınlayacağız.

Notlar, giriş kısmını müteâkip bir ana bölüm ve onun alt başlığından oluşmaktadır. Giriş kısmında, dini hükümlerin her birinin mutlaka bir takım gaye, hikmet ve maslahata mebni olarak vaz edildiği, evrendeki hiçbir şeyin boşuna yaratılmadığı ifade edilmiştir. Daha sonra "Hikmet-i teşrî"nin tanımına yer verilmiş ve kısaca faydalarından da bahsedilmiştir.

Birinci ana bölümün ibadetlere ayrıldığı ifade edildikten sonra, alt başlıkta temizlik (tahâret) konusuna ait hükümlerin hikmetlerine yer verilmiştir. Maddi ve manevi olmak üzere iki türlü temizlikten bahsedilmiştir. Maddi temizliğin, bedeni görünen kirlilerden temizleme anlamına geldiği, manevî temizliğin ise kalbi yanlış inançlardan, çirkin durumlardan ve kötü huylardan temizlemek olduğu ifade edilmiştir. Buna göre abdestin emredilmesindeki hikmet sadece maddi temizlik değildir. Yani abdest, sadece maddi kirlilerden temizlenmek için değil, aynı zamanda büyük, küçük günahlar işleyerek paslanmış olan kalpleri ve günah işleyen azaları manen temizlemek için emredilmiştir. Abdest alan Müslüman bu düşünceye ve bilinceye sahip olmalıdır. Çünkü İslam'a göre günahların insanda meydana getirdiği kirlilik, maddi kirlilikten daha fazladır. Müellif bu ifadelerini açıklamak için bir örnek vermektedir. Buna göre padişahın emrine isyan eden ancak elbisesi temiz olan bir kimse ile, elbisesi kirli olduğu halde emre itaati olan iki kişiden birincisinin padişahın huzuruna çıkmakta daha çok mahcubiyet duyacağını söylemektedir. Aynı zamanda İmam-ı Azam'ın da abdest alan bazı kimselerin, ana-babalarını gücendirdiklerini, bazılarının ise başka günahları işlediklerini bildiği için hatırlatmalarda bulunduğunu ve abdestle birlikte bu günahlardan da tevbe etmeleri gerektiğini anlatmaktadır. Ancak bu düşünce ile abdest alanlar kendileri için mirac olacak namaza hazırlanmış olurlar ve abdestin hikmeti ancak böyle gerçekleşir.

Müellif, fıkıh kitaplarında tartışmalı meselelerden biri olan "kullanılmış suyun temiz ve temizleyici olup olmadığı" meselesini ele almış ve bu konuda farklı mezhep görüşlerini zikretmiştir. Hanefi mezhebine göre, abdest alınan su ile ihtiyaç duyulduğunda kap- kacak, elbise vb. şeyler yıkana-

²² Bu ilgili yerde de bahsedildiği üzere, İzmirli'nin Hikmeti-teşrî adıyla yayınladığı 64 sayfadan oluşan ve felsefi anlamdaki hikmetten bahseden notlar olmalıdır.

bilir. Fakat bu su ile tekrar abdest alınamaz. Yani bu su, temiz olsa da temizleyici değildir. Bunun hikmeti ise, abdest alan kimse bu su ile sadece maddi kirlerini değil, günah işleyen azalarını da manevi kirlerden temizlediği için kirlenen bu su ile bir daha manevi temizlik yapılamaz.

Notlarda hikmeti açıklanmak üzere ele alınan fikhî meselelerden biri de, başa meshetmedir. Başa meshetmedeki hikmetin, tevazuyu benimsemek ve enaniyetten vaz geçildiğini ilan etmek olduğunu ifade eden müellif, mezheplerin başın tamamına veya bir kısmına meshetmek gerekir şeklindeki görüşlerini de buna göre değerlendirmiştir.

Dinin kabul ettiği manevi kirlilik hali olan abdestsizlik ve cünüplüğün temizlenmesinde su veya toprağın seçilmiş olmasının hikmetine de değinen müellif, kısaca şu bilgileri vermektedir: Öncelikle her şeyin sudan yaratılmış olması ve onun temizlik aracı olduğunun herkes tarafından kabul edilmesi bu tercihte ve belirlemede etkili olmuştur. Bunun yanında, günah kirlerine bulaşan azalar adeta manen ölmüş kabul edilir. Bunlara canlılık kazandıracak ve yeniden hayat verecek olan ise ancak sudur. Çünkü bu özellikler sudan başka maddelerde tam olarak yoktur. Aynı zamanda Hz. Peygamber de hadislerinde su ile alınan abdestin bu özelliklerine işaret etmiştir.

Suyun bulunmadığı zamanlarda onun yerine manevi temizlik aracı olarak toprağın kabul edilmesinin hikmeti ise şudur: Toprak da su gibi hayat kaynağıdır. Aynı zamanda toprakla teyemmüm göstermektedir ki, abdestten esas maksat maddi değil, manevi temizliktir. Şayet esas maksat abdest azalarından görünen kirlerin giderilmesi olsaydı, toprakla abdest yani teyemmüm caiz olmamalı idi.

Namazda sesli bir şekilde gülmenin bazı fakihlere göre sadece namazı, bazılarına göre ise hem namazı hem de abdesti bozmasındaki hikmet konusunda müellif şu bilgileri vermektedir: Namaz, Yüce Allah'ın huzurunda olduğunun şuurunda olmaktır. Burası ciddiyet makamı olduğundan namaz esnasında gülen kimse bu bilinçten ve yaptığı işin ciddiyetinden uzaklaşmış olur. Bu sebeple de abdesti bozulur.

Hanefî fukahâsının abdestte niyeti farz kabul etmezken, teyemmümde farz saymalarının hikmetine de işaret eden müellif, bunu şöyle özetlemektedir: Suyun temizlik aracı olduğu herkesçe malumdur ve bunu akıl idrak edebilir. Bundan dolayı su ile abdest ve gusül alınırken niyet farz değildir. Toprak temizlik aracı olma, hayat kaynağı sayılma ve manevi kirleri yok etme noktasında su derecesinde olmadığından teyemmümde niyetin farz olduğuna hükmedilmiştir.

Değerlendirme: Müellif temizlik konusundaki bütün meseleleri ele almak yerine, can alıcı ve kuşatıcı olanları ele alıp hikmetlerini izah etme yoluna gitmiştir. İzahlarını ilgili ve gerekli âyet ve hadislerle desteklemiş,

yer yer benzetme ve örneklerle de başvurmuştur. Hikmet, yapısı ve mahiyeti itibariyle sübjektiflik içermesi dolayısıyla müellifin bütün izahlarını tatmin edici bulmak zordur. Ancak, imkân nispetinde vermiş olduğu bilgiler konunun yapısı ile mütenasiptir. Aynı zamanda müellif konuları üniversite seviyesinde ele almasına rağmen, fazla teferruata dalmadan, öz bir şekilde ele alma noktasında belli bir başarı elde etmiştir.

Metin: [Hikmet-i teşrî: Tahârete müteallik hikem ve mesâlihden bâhisdir]

Allah'ım seni tesbih ederim (Sen yücelerden yücesin)! Şu âlemi elbette boşuna yaratmadın.²³ Yarattığın her şeyde mutlaka bir hikmet ve fayda kıldın. Salat, dilinden hikmet suları dökülen Resul-i Ekrem'e ve şeriat pınarından avuç dolusu alan ailesine ve ashabına olsun. Ben, Allah'tan başka ilah olmadığına şahitlik ederim. O, tektir; hiçbir ortağı yoktur. Muhammed (as) O'nun kulu, dostu ve Resulü'dür.

Aklın tasarruf ve iradesiyle her mükellefin gerek mecmuu a'zâ-i eczâ-i zâhire-i vücûd veya bazılarının yekdiğerine müzâheret ve iştirâkiyle ve gerekse ale'l-infirâd her a'zâdan zuhûr eden veya husûl bulan ef'âl veya türûk yani ef'âlin terki, vücûb veya nedb veya ibâha veya hurmet veya kerâhet ile ittisaf eylediği gibi, ef'âl-i kalb dahi evsâf-ı mezkûreden birisiyle ittisâf eder. Mükellefin ef'âli veya terk-i ef'âli ya mükâfât-ı âcile veya âcileden veya mücâzât-ı âcile veya âcileden birisine veyahud her ikisine dahi bâis olur. Yemek, uyumak gibi umûr-ı mubâhadan olan şeyler dahi ibâdet ve tâata iktisâb-ı kuvvet azim ve niyetiyle olur ise mükâfât ve memdûhiyete, ve fîsk u fesâdın iktisabı maksadıyla olur ise istihkâk-ı mücâzât ve maddûhiyete dâil olur.

Bitevfikihî Teâlâ kudret ve tâkatının akdâr ve temkîniyle ale't-tertib beyan ve izah olunacağı vechile ahsenü'l-hâlikîn hazretleri büyük ve küçük vücuda gelmiş ve gelmekte ve gelecek olan eşyâdan hiçbir mevcudu ve vücudu terkib ve teşkil eden hiçbir cüz ü ferdi abes yani fâidesiz, işe yaramaz olarak yaratmadığı ve yaratmayacağı gibi, Hakîm-i mutlak Hazretleri gerek doğrudan doğru kütüb-i münezzele-i mukaddese ve gerekse ulûm-ı evvelîn ve âhirîn ile meb'ûs olan hâtem-i enbiyâ Muhammed Mustafa sallallahu teâlâ aleyhi vesellem Efendimiz Hazretlerinin ve sâir enbiyâ ve mürselîn salavâtullahi teâlâ aleyhim ecmaîn ve enbiyâ-yı mürselîn hazerâtının akvâl-ı mübareke ve ef'âl-i âliyeleriyle teşrî' buyurduğu yani işlenmesi emir veya nehyolunan her fiilin işlenmesinde veya terkinde nef' ve fâidesi işleyene veya terk edene veyahut yalnız fâil veya yalnız târikine inhisâr etmeyip daha sâir mahlûkâta ait olmak üzere bir çok hüküm ve mesâlihi ihtivâ ettiğine şüphe yoktur.

²³ Bu ifade de, Ali-i İmrân, 3/191. Âyete telmih vardır.

[Tavzîh]

Galat, hatâ ve gaflet üzerine sudûr etmesi dahi muhtemel olan insanın sözünde, işinde, işaretinde, imâsında, vaziyetinde bir maksadın mevcudiyetine kâil olduğumuz halde, “O’nu ne bir uyuklama tutabilir ne de bir uyku”²⁴ “Ne yerde ne gökte zerre ağırlığınca bir şey Rabbinden uzak (ve gizli) kalmaz”²⁵, “Gaybın anahtarları Allah’ın yanındadır; onları O’ndan başkası bilmez. O, karada ve denizde ne varsa bilir; O’nun ilmi dışında bir yaprak bile düşmez”²⁶, ve emsâli âyât-ı celile ile hikmet ve kudreti ve ilim ve ihâtası malum olan hakîm-i müteâl Hazretlerinin emirlerini, nehiylerini hikmet ve maslahattan ârî addetmek ya cinnet veya amâ ve cehâletten neşet eder. Binâenaleyh taraf-ı şâri’den teşri’ kılınan her emr-i meşrû’da veya her emr-i memnû’da Şâri’ Teâlâ ve tekaddes Hazretlerine nazaran elbette bir hikmet ve bize nazaran elbette bir menfaat veya mazarrat vardır. Yalnız şurasını teslim etmeyecek bir fert yoktur ki, insanlar sûret ve eşkâl itibariyle birbirine müsavî ve tamamen müşâbih olmadığı gibi, eşyânın alâ mâ hiye aleyhâ hakikat ve mâhiyetini tayin etmek de ve emr veya nehyolunan şeylerdeki hikmet ve maslahatları velev kısmen olsun idrak ve tayin de birbirine müsavî değildir.

[Hikmet-i Teşri’]

Ef’âl veya terk-i ef’âlin meşruiyet veya memnûiyetindeki hüküm ve mesâlihden bâhis bir ilm-i celildir. Hüküm ve mesâlihin bazıları bu ilim ile malum olur. Bu ilim ile insan mertebe-i hadid-i şek ve taklidden çıkıp derece-i kusvâ-i yakîn ve tahkîka yaklaşır. Esrâr-ı şeriatın bir kısmı anlaşılır. Menkûlün ma’kûla tevâfuku tezâhür eder. Tâatın bâis-i saâdet, ma’siyetin dâi-i felâket ve musibet olduğu anlaşılır. Şeriat-ı ğarrâ-i İslamiyetin ulviyeti, kudsiyeti bütün ihtiyac-ı beşere kifâyeti enzâr-ı yâr ve ağyârda zâhir olur. “Allah’ı görüyormuşçasına O’na ibadet etmen”deki²⁷ hakikat-i ibâdet tecelli eder. “Mahlukât Allah’ın ıyalidir”²⁸deki hikmet ve merhamet-i ilahiye münkeşif olur.

“Yaş kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır”²⁹daki serâir ve hakâik nümâyân olur.

²⁴ Bakara, 2/255.

²⁵ Yunus, 10/61.

²⁶ En’âm, 6/59.

²⁷ Bu ifade ile, Hz. Peygamber’in inançta “ihsân” mertebesini açıklarken kullandığı bir ifadeye telmih yapılmıştır. Zira Hz. Peygamber söz konusu mertebeyi: Allah’ı görüyormuşçasına O’na ibadet etmek olarak açıklamıştır (Bk. Buhârî, “İman”, I; Müslim, “İman”, I).

²⁸ “Mahlukat Allah’ın ailesi gibidir, en hayırlınız ailesine karşı en yararlı olanınızdır” mealindeki zayıf bir hadisin bir kısmıdır. Bk. İbn Hacer el-Askalanî, *el-Metâlibü’lâliye*, III, 279 (no: 1021); Münâvî, Abdurrauf, *Feyzû’l-kadîr*, Beyrut 1994, I, 225 (no: 217).

²⁹ En’âm, 6/59.

"Allah'ım seni tesbih ederim, bu kâinâtı boşuna yaratmadın"³⁰daki es-râr, kulûb-ı kâsiyeyi tenvîr eder.

Allah'ım! Bize hakkı hak olarak batılı da batıl olarak göster!

Binâyetillahi teâlâ tertib ve tanzimine şurû' ettiğimiz şu kitab medâr-ı umûr-ı dinden olan ibâdât, münâkehât, muâmelât, ukûbât-ı şeriyyedeki hikem ve mesâlihden bahs edecektir. Bir mukaddime-i mufasssala ile³¹ dört maksad üzerine müretteb olup her maksad bir takım mûsilelere inkisâm edecektir³².

[Maksad-ı evvel İbâdet Hakkındadır]

Mûsile-i ûlâ-Tahâret Beyânındadır

Tahâret iki kısımdır. Birisi bedende veya mekânda veya libastaki pisliği su veya toprak veya mutahhirât-ı şer'iyyeden birisiyle temizlemektir. İkincisi tahâret-i maneviyedir ki, bütün azâ-yı vücud üzerine hâkim ve mutasarrıf olan ve iklim-i bedende melik-i mutâ' mesabesinde bulunan kalbi itikâdât-ı bâtıla ve ahlâk-ı fâside ve ahlâk-ı mezmûmeden âb-ı hayat-ı nedâmetle temizlemektir. Sağâir, kebâir ve ekberü'l-kebâiri işlemekte azâ-yı vudû' yani abdest azası irtikâb-ı maâside âlet ve vâsita olduğundan şeaîr-i din-i İslâm'dan olmak üzere yani şeriata muhâlif olarak işlenmiş olan şeylerden tevbe ve nedâmet edildiğini ilâm ve işhâd için meşrû' kılınmıştır.

Binaenaleyh ibâdet ile âdet arasındaki alâmet-i fârîka olmak üzere "edâ ediniz" hitab-ı celil-i ilahisinin teveccühü "ve namazı dosdoğru kılınız" fermân-ı sübhâniyesiyle münâcât ve mi'rac-ı ehl-i iman ve makâm-ı "kâbu kavseyn ev ednâ"³³ olan divan-ı ilahiye yani namaza davet vukuunda sağâir ve hatta kebâire keffâret olduğu vârid ve vâki olan abdesti almağa başlayan müslim ve müsleme gasli farz veya sünnet veya mendûb olan âbdest azasını yani irtikâb-ı menâhî veya melâhiye âlet olan el, ayak, yüz, ağız, burun, göz, kulakdan her birisini yıkar iken "yâ tevvâb, yâ men ileyhi'l-merciu ve'l-meâb, yâ men ya'lemu mâ fi's-sudûr, yâ men ya'lemu mâ esrarnâ ve mâ e'lennâ, yâ

³⁰ Âl-i İmrân, 3/191.

³¹ "Mukadime, felsefenin ulûm-ı İslamiyyeye sûret ve tarih-i duhul ve tekemmülünü ve bir çok malûmât-ı nâfiâyı muhtevî olarak Darülfünûn-ı Osmanî ve Hikmet-i teşri' muallimi fâzıl-ı şehîr İsmail Hakkı Bey Efendi Hazretleri tarafından takrir ve forma forma tab' olunmuştur." Hasan Fehmi bu ifadeleriyle İzmirli İsmail Hakkı'nın Hikmetü't-teşri adıyla yayınlanan ve bu ilme giriş mahiyeti taşıyan ders notlarını kasdetmektedir.

³² Müellif böyle bir ders planı vermekle birlikte, ya bunun çok az bir kısmını anlatabilmiş veya diğer notlarını bastıramamıştır. Bir başka ihtimal de farklı hocalar tarafından verilen bu dersin ortak müfredatına işaret etmek için bu ifadeleri kullanmıştır.

³³ Makâm-ı kâbe kavseyn ev ednâ: İki yay kadar veya daha yakın mesafe. Bu ifade Necm (53) Suresinin 9. Âyetine işaret etmektedir. Söz konusu âyet, Hz. Peygamber'in mirac yolculuğunda Cebrâil'e ne kadar yakınlaştığını ifade etmektedir.

men mâ nelfizu min kavlin illâ ente aleyhi ragîbun atîd"³⁴ olan Hazreti Allah, tevbe ve nedâmetimi ilan ve işhâd için yıkamakta olduğum rıza-yı sübhâniyene muhâlif mûcib-i itâb veya bâis-i ikâb sağâir ve kebâirden afv ve saflı taleb ve istiğfar eyler ve ilticâ ve dehâleti kasd ve irade eder ise tahâret-i hakikiye ve kâmile ile tetahhur eylemiş olur. Şeriat-ı beyzâ-yı Ahmediye nazarında ma'siyetteki kubh ve habâis, tavuk ve hayvânât-ı sâirenin medfûâtındaki pislikten daha ziyadedir. Aîşe-i Sıddîka radiyallahu anhâ Hazretlerinin lisanından gıybetin sudûr etmesi üzerine aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz Hazretleri: "Yâ Aîşe! Eğer ağzından çıkan şu söz denize düşse deniz suyunu tencîs eder"³⁵ buyurmuştur.

[Tavzîh]

İnsanın bedeninde veya rubasında dirhem-i şeriyeden dûn necâset ma'fuv ve avret yerini setretmek için pâk elbise bulamayan kimse necâset ile mülevves ruba içinde namaza girmek yani huzur-ı İlahiye çıkmaya me'zûn olduğu halde tahâret-i suğrâ veya tahâret-i kübrâda yani âbdest alır iken a'zâ-yı vücuddan birisinin bir yerinde ve gusûlde bedeninin bir yerinde bilerek iğne ucu kadar kuru yer kalsa temizlenmiş olmaz.

Sağâir ve kebâirin şân-ı insana îrâs ittiği şeyn ve leke ve kusur vücûd-ı insandaki necâset-i hissiye ve mer'iyyenin îrâs eyleyeceği şeyn ve nakîsadan daha fazladır.

[Temsîl]

Padişahın emrine isyan edip karşı gelen vezir veya mâbeyncinin daveti vukûunda huzura çıkmasındaki havf ve hacâlet, gayri resmi elbise veya hut pâk olmayan elbise ile huzura çıkmakta hasıl olacak haya ve mahcûbiyetten daha ziyade bâis-i hicâbdır. Ve insan kıymetli bir malını berâ-yı hıfz emanete tevdi'a mecbur olduğunda hırsızlık, yankesicilik ve hukukullah ve hukuk-ı ibâda hiyânet ve ihânetle meşhur üstü başı temiz olan kimse ile kârizcilik³⁶ veya çöpçülük ve emsâli hademât-ı hasîse ve âdiyede müstahdem üstü başı temiz değil fakat beynennâs namus ve istikâmet ve emânete hürmet ve riâyette ma'rûf olan iki kimseden emaneti tevdi'de hangisini tercih eder? Şüphe yok ki çöpçüyü tercih eder.

[İbret]

Makâm-ı mi'lâ-yı keşf ve kerâmetten bakarak ayn-ı ibret ve basar-ı basîretle eşyânın vassf-ı şer'îsi ve mahiyetini tayin eden İmam-ı Azam (ra-

³⁴ Ey tevbeleri kabul eden, ey dönüş kendisine olan, ey kalplerdekini bilen, ey gizlediklerimizi ve açtıkları yaptıklarımızı bilen, ey söylediğimiz her sözü gözetleyip kaydeden ve hemen orada hazır bulunan (altı çizili kısımda Kâf, 50/18. Âyete telmih vardır).

³⁵ Ebû Davud, "Edeb", 35 (nr. 4875).

³⁶ Kâriz: Keriz de denilir. Yer altında bahçeleri sulamak için yapılan su yoludur. Bu işleri yapana da kârizci denilir.

himehullâhu teâlâ rahmeten vâsi'a) hazretleri Kûfe Câmi-i şerifi şadırvanından abdest almakta bulunan delikanlının azasından tekâtur eden yani damlayan suyu tetkik ve tahlil buyurduktan sonra delikanlıyı çağırıp mûmâ-ileyhe hitaben ve irşâden: "Oğlum ana-babanı gücendirmişsiniz, git ne yap yap rızalarını tahsil et tevbe ve istiğfar eyle" buyurmuştur. Diğer bir âbdest alan zata da tetkikâtını icra ettikten sonra zinadan, diğer birisine de istimâ'-ı menâhî ve melâhîden tevbe ve inâbet eyle diye emir ve tenbih buyurmuşlardır. Kerâmât-ı evliyâyı kâil ve mu'tekid olanlar bilâ tereddüt teslim ederler ki, ashâb-ı keşf ve kerâmet nazarında umûr-ı ma'kûle ve maneviye, umûr-ı hissiye ve ecsâm-ı mer'iyye ile beraberdir.

[Mezîd-i Tavzîh]

Necâset-i mer'iyyeden pâk, âbdestli bir kimsenin teberrüd yani se-rinleşmek niyetiyle veyahut şahs-ı âhara ta'lim-i vudû' kasdıyla âbdest alan kimsenin âbdest âzâsından tekâtur eden su ile pâk elbise ve çanak çömlek ve emsâli şeylerin çalkantısı tâhir ve isti'mâl ve intifâi mubâh olduğu halde hamamda lâyık-ı vechile sabun ile yunup yıkandığını ve nevâkız-ı vudû' ah-vâlin sudûrunu müteâkib kurbet ve ibâdet ve tâ'at maksadıyla âbdest alan ve gusleden kimsenin a'zâsından akan suyun tahâret ve necâseti hakkında fukahâ-yı ızâm ihtilâf etmiştir.

[Mâ-i Müsta'melde Akvâl-ı Fukahâ]

Ma'mûlün bih olan tâhirdir, mutahhir değildir. Yani temizdir, temizlemez. İmam Ebû Yusuf ve İmam-ı Azam'dan bir kavle göre necâset-i mugalleza ile necistir. İmam Mâlik'e göre hem tâhirdir, hem mutahhirdir. Necâset-i muğallaza ile necis olduğuna kâil olan, kebâir ve ekber'ül-kebâiri irtikâb eylemiş olduğunu nazar-ı itibara alarak a'zâ-yı vuzûdan tekâtur eden ve evsâh-ı maneviyyeyi izâle eden suyun necâsetiyle hükm eylemişlerdir.

Seğâir ve hilâf-ı a'lâyı işlemiş olmasını nazar-ı itibara alan fukahâ-yı kiram tâhirdir mutahhir değildir diye hükmeylemişlerdir. İmam Mâlik hazretleri berâet-i zimmetin asıl ve masûniyyetini ve mümin ve muvahhidîne ihsan-ı bi'z-zannın lüzumunu esas ittihaz eylediği ve bir de ekâbir-i ümmet-i İslamiyyenin menâhî ve melâhîden kemâl-i tevakkî ve mucânebetlerini nazar-ı itibara alarak mâ-i müsta'melin tâhir ve mutahhir olduğuna kâil olmuştur. (Fe rahimehümmüllâhu rahmeten vâsi'âten).

[Başa Mesh]

Başa mesh, riyâset ve da'va-yı enâniyetten, Teâlâ ve tekaddes Hazretlerinin ridâ ve izâr-ı ilâhisi olan kibir ve azamet sıfât-ı mahsûse-i sübhâniyyesine iddiâ-yı iştiraktan tamamen tevbe ve teberrî eylediğini i'lâm ve iş'ardır.

[Başın küllisine veya miktar-ı muayyeni üzerine meshdeki hikmet]

İmam Mâlik ve Ahmed b. Hanbel (rahimehümâ'l-İlah) bütün başın, İmam-ı Azam hazretleri dörtte birinin, İmam Şafî mesh itlâk olunur miktar-ı kalîlin vücûb-ı meshine kâil olmuştur. İmam Mâlik ve Ahmed b. Hanbel emr-i İllâhîden istinbâtı ahkâmı ihtiyât ile ameli tercih ederek mahall-i riyâset ve menba-ı kibr ve azamet olan mecmû-ı re'sin meshini ve İmam-ı Azam ve Şafî "yap", "yapma" gibi emir ve nehiyden ve kibir ve ucubdan tamamen kendisini tahliye ve tecrîd edemeyeceğinden başın bazısının vücûb-ı meshine kâil olmuştur.

[Tavti'e³⁷ ve Fâide]

Tahâret-i suğrâ veya kübrânın su veya toprakla meşrûiyyetindeki hikmet: Ulemâ-yı mâziye rahimehumullah hazerâtı: "İnsanlara akıl seviyelerine göre (akıllarının alacağı kadar) konuşun"³⁸ düsturuna imtisâlen veyahut anâsır-ı basîtenin miktarını tayin ve tahsil için vesâit-i fenniyyenin fıkhdânından dolayı yahut anâsır-ı (...)³⁹ birisini daha ziyade tahlil ve ol vec-hile taksime de ihtiyaç hasıl olmadığından anâsırı su, toprak, hava, ateşte hasredip dört itibar eylemişlerdir. Ve esasen anâsır meselesi emr-i âhirete ve i'tikâda ait mesâilden olmadığından yevmen fe yevmen vesâit-i fenniye ve vesâil-i tahliliyyenin tekemmülüne ittibâ' ederek yetmiş veya seksen veyahut yüzseksen demekte bir mahzur-ı şer'î olmadığı şöyle dursun, vesâit-i fenniyyenin terakkî ve keşf ve irâesi sayesinde dün basit gördüğümüz ve unsur-ı vâhid dediğimiz suda daha bir takım anâsır ve mahlûkâtın varlığını keşf ve idrâk eder isek lâ yu'addu ve lâ yuhsâ avâlimin "Rabbi" olan Rabbu'l-âlemîn Hazretleri halk ve îcâdda ve tertîp ve tanzîmdeki kemâl ve kudreti tecellî ederek iman ve yakînimizin takviyesine bâis olur. "Mahlûkatı yaratan ve onları sayılandıran? Allah'ı tesbih ederim".

Birinci derecede tahâretin su ile meşrûiyyeti:

"Her canlı şeyi sudan yarattık"⁴⁰ "O Allah, sizi temizlemek için üzerinize gökten su (yağmur) indiriyordu"⁴¹ ve emsali âyât-ı celilenin beyan ve ifade ve irşadı ve ukûl-ı selime ashabının tahkikat ve tetkikatıyla sâbit olmuştur ki, ihtiyaçta mütefâvit olmakla beraber eşyâ ve mevcûdâtın hayat ve husul ve bekası ve terâvet ve letâfeti birinci derecede su ile olduğu ve pisliği temiz-

³⁷ Tavti'e: İleride açıklanacak esas maksadı besleyen bazı hususları önceden açıklamak. Buradaki "fâide"den maksat da konuyu açıklayıcı yararlı bilgi vermektir.

³⁸ Bu ifade, Deylemî'nin İbn Abbas'tan hadis olarak zikrettiği, "İnsanlara akıl seviyelerine göre konuşmakla emrolunduk" mealindeki sözün değişik versiyonudur (Bk. Suyutî, *Câmi'u'l-ehâdis*, t.s, VI, 401 (no: 5414; Alâ-uddîn el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*, Beyrut 1981, X, 242 (no: 29282).

³⁹ Buradaki kelime silinmiş olduğundan okunamadı.

⁴⁰ Enbiyâ, 21/30.

⁴¹ Enfâl, 8/11.

lemekteki tesirini inkâr eder bir fert olmadığı gibi, ensâl-i benî âdem bilâ istisnâ müteselsilen suyun emr-i tahârette isti'malinde müttefik bulunmasıdır. Binâenaleyh âsâr-ı iman ve ubûdiyeti erkân-ı mahsusa ve ef'âl-i ma'lûme ve merâsim-i muayyene-i şerîyyeyi edâ ve ifası için davet-i Rabbu'l-âlemîne icâbet ve müsâade-i kebir-i müteâl Hazretlerinden bi'l-istifade tahâret-i tâmm ve kâmile ile divân-ı İlahiye girecek Müslim ve Müslime rubasında veya azasındaki pislîği izâle ve sudur-ı maâside başlıca âbdest azasının fâil-i mubâşir olarak menâhiyi irtikâb eylediğinden dolayı mevt-i maneviye maruz olduğundan aza ve a'sabda in'âş ve hayat ve teehhüb-i tâm ve intibâh-ı mâ lâ kelâm husulü için ve şeâir-i İslam'dan olarak su ile tahâret meşru kılınmıştır. Beyan ve tadâd olunan meşhûd hâssaların mecmûu anâsır-ı sâirede mevcut değildir. Hz. Peygamber şöyle diyordu: *"Hangi Müslüman abdest alır ve abdestini tam olarak yapar sonra da namazına durur ve ne dediğini bilirse anasından doğmuş gibi olur"*,⁴² *"Allah'ın günahları ne ile sildiğini ve dereceleri ne ile yükselttiğini size haber vereyim mi?" Sahâbîler: "Evet Ya Rasûlullah!" dediler. Buyurdu ki: "Her türlü zorluklara rağmen abdesti en güzel şekliyle almak, mescidlere namaz kılmak için giderken adımları çoğaltmak, bir namazdan sonra diğer namazı kılmak için büyük bir arzuyla beklemek. İşte tüm bunlar, sizin ibâdetler konusunda en büyük cihadınızdır"*,⁴³ *"Müslim yahut mü'min bir kul abdest alır da yüzünü yıkarsa, gözleri ile baktığı her günah suyla yahut suyun son damlası ile yüzünden çıkar. Ellerini yıkadığı vakit ellerinin tuttuğu her günah su ile yahut suyun son damlası ile beraber ellerinden çıkar; ayaklarını yıkadığı vakit ayaklarının yürüyerek işlediği her günah su ile yahut suyun son damlasıyla birlikte çıkar. Nihayet o kul günahlardan temiz pâk olup çıkar"*.⁴⁴

Gül suyu ve kavun ve emsâli mukayyed sular hayat-bahş olmakta ve in'âş-ı ecsâm ve ebdânda hâssa-i asliye ve fitriyyesini sarf ederek kısmen hâssa-i fitriyyelerini gâib etmiş olduklarından hades ve necâset-i maneviyyeden tahârette istimalini müctehidîn-i ızâm hazerâtının ekserisi kabul etmemişlerdir.

Fukahâ-ı ızâmın bazıları ekâbir-i ümmet-i İslamiyyenin seğâir ve kebâirden tevakkî ettiklerini hedef-i ictihad ittihaz ederek mâ-i mukayyedin böyle zevât-ı âliyenin tahâret ve hayat ve inâş-ı bedenleri için kifâyete kâil olmuşlardır. Ve bazı fukahâ mâ-i mâlih yani deniz suyunda eşyaya hayat ve terâvet ve intibâh hâsıl etmekte miyâh-ı sâiredeki hal ve tesir görülmediğinden onunla hadesten tahârete cevâz vermemişlerdir.

Suyun fıkdanı veya istimal ve istihsali müteazzir veya müteassir olduğunda toprağın "suyu bulandırıcı" olmasına ve tahâretteki tesirinin meş-

⁴² Münzirî, Abduazim b. Abdulgani, *et-Tergîb ve'l-terhîb*, I, 157.

⁴³ Müslim, "Tahâre"14; İbn Mâce, "Tahâre"49.

⁴⁴ Mâlik, Muvatta', "Tahâre", 6(31); Müslim, "Tahâre", 11.

hûd olmasına ve eşyanın neşv ü nemâsına hâdim ve hayat-bahş olmasına mebni ikinci derecede hadesten tahâret, anâsırdan toprak ile tahâret kabul olunmuştur.

Arz ve izah olunduğu üzere tahâretten şeriat-ı mutahherenin birinci derecede maksadı, necâset-i maneviyye yani ma'âsi-i sâdire ve menâhi-i hâsileden tahâret ve tevbe-i nedâmet olduğuna teyemmümün meşruiyeti açık surette delâlet eder.

Şöyle ki, abdest veya teyemmüm ile emretmesinde Şâri' Teâlâ ve te-kaddes hazretlerinin hikmet-i İlahiyesi yalnız abdest azasındaki necâset ve habâis-i mer'iyeyi tathîr ve izâle olsa idi, azâ-i vudûu necâset-i hissiyyeden pâk olan ve vudûu icab eden hâlâtın hudûsundan dolayı abdest veya teyemmüm ile taraf-ı şer-i şeriften emrolunmaz idi.

[Tavdîh]

Namazda ses ile gülmek fukahâ-yı İslamiyyenin bazılarına göre abdesti dahi bozar ve bazılarına göre yalnız namazı bozar.

[Hikmet]

Divan-ı hâs olan namazda abdin, Allah Teâlâ Hazretleri ile münâcatı ve vâkıf-ı beyne yedeyi'llâh olduğu esnada okuduğu âyet-i celilenin manayı âlisini düşünerek hâsıl olan yani kaygı ve teessüründen ağlamak abdesti bozmadığı gibi, okuduğu âyet-i kerimenin beşâretinden mütehasıl ferah ve inşirâh ve neşât ve inbisattan gülmekle de bozulmaz buyurmuşlardır.

Amma beyne yedeyi'l-lâh kâim olduğu bir zamanda mâ sivâ'l-lâh yani umûr-ı mu'cibe-i dünya ve mâ fihâyâ dalarak nerede olduğunu ve ne işlediğini ve ne okuduğunu kaybederek ve beyne yedeyi'l-lâh takınması lazım gelen âdab-ı ubûdiyyeti ihlal edip güler ise abdesti bozulur, diye ictihad buyurmuşlardır.

Sâniyen, su bulamayıp teyemmüm eden müslimin azâ-yı teyemmümü üzerinde necâset bulunmak ihtimali olsa bile ellerini toprağa urup silkedikten sonra meshetmekle necâset zâil olmaz.

Teyemmüm eden mükellef, "yâ kâdiye'l-hâcât, yâ sâmi'e'l-münâcât"⁴⁵ olan Hazret-i Allah, kavlen ve fi'len evâmir-i vâcibu'l-imtisâl-i İlahiyene karşı geldim ve hukuk-ı ibâd ve mahlûkât-ı sâirenin hukukuna tecâvüz ile pâ-mal ve ihlal eyledim ise tevbe ve dehâletimi fi'len dahi beyân ve iş'âr ve mahcûbiyyet ve tevâzu ve inkisarımı arz ve izah eylemek üzere eşyâ ve nebâtâtâ kısmen hayat ve tahâret ve istihâleye hâdim olduğunu gördüğüm toprak, günahı işlemekle manen ve maddeten ölmüş azamın ihyâsına bâis olur ümidiyle tozundan bile tevakkî ettiğim toprağı elime, yüzüme mesh ederek

⁴⁵ Ey İhtiyaçları karşılayan, ey yakarışları işiten.

kabul-ı tevbe ve inâbetim için bâr-gâh-ı Ekrem ve erhamîlerine ilticâ ve mü-racaat" eden kimse derece-i mutahhirîne vâsıl olur.

İmam Şâfiî ve Hanbelî ve men tebe'ahum mine'l-ulemâ hazerâtına göre abdest ve gusulde niyet farzdır. Senet ve delilleri: "Ameller niyetlere göre redir"⁴⁶ hadis-i şerifidir.

İmam-ı azam Ebû Hanife Hazretleri su ile tahâret ma'kûlû'l-ma'nâ yani suyun hayat-bahş olmakta ve emr-i tahâretteki hâssa ve tesiri meşhûd olduğundan su ile abdest niyete muhtaç değildir, buyurmuşlardır.

Toprakta su derecesinde hayat ve rûhâniyet olmadığından toprak ile tahâret azâda maâsîden ve gafelâtdan hâsıl olan za'fî izâle edemeyeceğinden teyemmümde niyetin farziyetinde ittifak etmişlerdir.

[Hakikat-i niyet]

[Niyet]⁴⁷ mükellefin bir fiili hîni îka'daki azim ve ikdâmından ibaret-tir. Binaberin fâil-i muhtâr olan kimsenin ef'âl ve harekât ve sekenâtı niyete mukârandır, demektir. Hanefiyyü'l-mezheb olan bir kimse abdest azasını yur iken "ne yapıyorsun?" diye bir suale maruz kaldığında "abdest alıyorum!" diye cevap vereceğine şüphe yoktur.

Ne yaptığını ne için işlediğini bilmeyen kimse mükellef addolunmaz. Bir de İmam-ı Azam (rahimehullâhu Teâlâ rahmeten âmmeten) hazretleri niyetin farziyyetini nefy eylemesi mâ dînunun nefyini istilzâm etmez.

Çünkü İmam-ı Azam hazretlerine göre farz, Kur'ân-ı azîmü's-şânın sarâhaten emr ve talebi veyahut ifâde ve îcabda Kur'ân'a mülhak sünnet-i mütevâtire ve icmâ-ı vâcibü'l-ittibâ-ı ümmetle sabit olan şeydir. Müşârûni-leyh hazretlerine göre mertebe-i tevâtüre bâliğ olmayan sünnet ile emrolunan umûr-ı din vâcib ve mendûba inkisam eder. Onlar da istincâ, hitân, kassu ezfâr ve emsâli umûr-ı meşrû'a ve mesâil-i mesnûne-i İslâmiyyedir.

"Ey akıl sahipleri düşünün!"

İnsanlar bâis-i fevz ve felâh olan şeriat-ı bâkiye ilâ yevmi'l-kıyâme ile âmil ve dekaik-i şeriatı âlim ve mu'tekid olur ise hukûkullah ve hukûk-ı beyne'n-nâs tamamen mahfuz kalacağı gibi, her ferd, âhara teaddî ve tecâvûze mevânî' ve zevâciri nefsinde, zatında bularak muâmelât-ı âlemi kesb-i intizâm eder.

Allah'ım bizi dünya ve ahiret hayrıyla rızıklandır.

(Tahâret hükümleriyle alakalı hikmet ve maslahatlar tamamlandı).

⁴⁶ Buharî, "Bed'ü'l-vahy", 1.

⁴⁷ Asıl metinde bulunmayan bu kelime cümleyi tamamlamak için tarafımızdan ilave edilmiştir.

Sözlük

A'zâ-yı vuzû: abdest azası.

Abd: Kul.

Âdab-ı ubûdiyyeti: Kulluk âdabı.

Âhar: Başkası.

Ahlâk-ı fâside: Bozuk ve kötü ahlak.

Ahlâk-ı mezmûme: Yerilen ve beğenilmeyen ahlak.

Ahsenü'l-hâlikîn: Yaratıcıların en güzeli.

Akdâr: Miktar, değerler, kudretler.

Akvâl-ı mübareke: Mübarek sözler.

Alâ mâ hiye 'aleyhâ: Olduğu gibi.

Ale't-tertîb: Sıraya göre.

Alelinfirad: Tek başına

Amâ: Körlük.

Anâsır-ı basîte: Basit unsurlar.

Ârî: Yoksun.

Âyât-ı celile: Yüce âyetler.

Ayn-ı ibret: İbret gözü.

Bâis: Sebep.

Bâis-i fevz ve felâh: Kurtuluş sebebi, vesilesi.

Bâis-i hicâb: Utanma sebebi.

Bâis-i ıkâb: Azaba sebep olan.

Bâis-i saâdet: Mutluluk sebebi.

Bâr-gâh: Huzur.

Basar-ı basîret: İdrak gözü.

Berâ-yı hıfz: Korunmak için.

Beynennâs: İnsanlar arasında.

Biinâyetillahi teâlâ: Yüce Alah'n yardımıyla.

Binaberin: Bundan dolayı, bu sebeple.

Bitevfîkîhî Teâlâ: Yüce Allah'ın başarıya ulaştırmasıyla.

Da'va-yı enâniyet: Benlik davası.

Dâî: Sebep.

Dâi-i felâket: felaket-sebebi.

Dehâlet: Birinin merhamet ve himayesine sığınmak.

Dekâik-i şeriatı âlim ve mu'takid: Şeriatın, dinin inceliklerini bilen ve inanan.

Derece-i kusvâ-i yakîn: Kesin bilginin en yüksek derecesi.

Derece-i mutahhirîn: Temizlenenlerin derecesi.

Dirhem-i şeriiye: Yaklaşık 3.5 gr.

Dûn: Aşağı, az.

Ebdan: Bedenler.

Ecsâm-ı mer'iiye: Görünen cisimler.

Efâl: Fiiler, işler.

Efâl-i âliye: Yüce fiiller.

Efâl-i kalb: Kalbe ait fiiller.

Ekberü'l-kebâir: Günahların en büyüğü.

Emr-i memnû': Yapılması yasaklanan iş.

Emr-i meşrû': Vazedilen emir, yapılması istenen iş.

Emsâli: Benzeri.

Enbiyâ ve mürselîn: Peygamberler.

Ensâl-i beni âdem: Ademoğlunun nesilleri.

Enzâr-ı yâr ve ağıâr: Dost ve düşman gözü, bakışı, kanaati.

Evâmir-i vâcibu'l-ımtisâl-i İlahiyene: Uyulması gereken İlahi emirlerine.

Evsâf-ı mezkûre: Bahsedilen nitelikler.

Evsâh-ı maneviye: Manevi kirler.

Fâide: Yararlı bilgi

Farziyyetini nefy eylemek: Farz olmadığını söylemek.

Fermân-ı sübhâniye: Noksanlıklardan münezze olan Allah'ın emri.

Fıkdân: Yokluk.

Fısk-u fesâd: Günak, kötülük, bozgunculuk.

Gafelât: Gafletler, dalgınlıklar.

Galat: Hata.

Habâis-i mer'iiye: Görünen pislikler.

Hademât-ı hasîse: Düşük hizmetler.

Hadesten tahâret: Abdestsizlikten temizlenme.

Hâkîm-i müteâl: Yüce hâkim, hikmet sahibi.

Hâlât: Durumlar.

Hasretmek: Sınırlı tutmak

Hâssa: Özellik.

Hâssa-i asliye ve fitriyye: Asli ve fitri özellik.

Hâtem-i enbiyâ: Peygamberlerin sonuncusu.

Havf: Korku. **Hacâlet:** Mahcubiyet.

Hayat-bahş: Hayat bağışlayan, hayat veren, yeni baştan zindelik kazandıran.

Hazerâtının: Hazretlerinin.

Hikem: Hikmetler.

Hilâf-ı a'lâ: Daha iyi olanın tersi.

Hîni îka': Yapma anı.

Hitab-ı celil-i ilahi: Yüce İlahi hitap.

Hitân: Sünnet olmak.

Hudûs: Meydana gelme.

Hukûk-ı beyne'n-nâs: İnsanlar arası hukuk.

Hukûkullah: Allah hakkı, kamu hakkı.

Hurmet: Haramlık, yapılması dinen kesin olarak yasak olan davranışlar.

Husul bulan: Meydana gelen

İ'lâm: Bildirmek.

İ'tikâdât-ı bâtıla: Batıl, asılsız ve yanlış inanışlar.

İbâdât: İbadetler.

İbâha: Mubahlık; yapılıp, yapılmamasında sevap ve günah olmayan dini hükümler.

İcab: Vâcip kılma.

İcmâ-ı vâcibü'l-ittibâ-ı ümmetle: Ümmetin uyulması gerekli icması, görüş birliği.

İddiâ-yı iştirak: Ortaklık iddiası.

İhsan-ı bi'z-zann: İyi düşünce besleyen.

İkdâm: Yönelmek.

İktisâb-ı kuvvet: Kuvvet kazanmak.

İmtisâlen: Uyarak.

İn'âş: Canlanma.

İn'âş-ı ecsâm: Cisimleri canlandırma.

İnâbet: Tövbe edip Hakk'a dönmek.

İnbisat: Sevinç.

İnhisar etmek: Sınırlı kalmak.

İnkısâm: Parçalara, bölümlere ayrılmak.

İnkisam: Ayrılma.

İnkisar: Kalbin kırık olması.

İntibâh-ı mâ lâ kelâm: Sözsüz uyanmak

Îrâs: Bırakmak.

Îrşâden: Yol göstererek.

İrtikâb-ı maâsi: Günah işlemek.

İrtikâb-ı menâhî: Yasakları işlemek.

İstihâle: Dönüşüm, hal değiştirme.

İstihkâk-ı mücâzât: Cezayı hak etmek

İstilzâm: Gerekli kılmak.

İstimâ'-ı menâhî ve melâhî: Dinen yasak şarkı ve eğlence dinlemek.

İstinbâtı ahkâm: Hüküm çıkarma.

İstincâ: Abdest bozduktan sonra temizlenme, tahâretlenme.

İş'âr: Farkına vardırma.

İşhâd: Şahit ve delil göstermek.

İştirak: Ortaklık

İttihaz: Edinmek, kabul etmek, almak.

İttisaf eylemek: Nitelenmek

Îzâr-ı ilâhisi: İlâhî gömlek. Allah hakkında mecazen kullanılan bir ifade.

Kâil olmak: Kanaatinde olmak, bu görüşü taşımak.

Kâim: Durmak.

Kâriz: Keriz de denilir. Yer altında bahçeleri sulamak için yapılan su yoludur. Bu işleri yapana da kârizci denilir.

Kassu ezfâr: Tırnak kesmek.

Kebâir: Büyük günahlar.

Kemâl-i tevakkî: Tam olarak sakınmak.

Kerâhet: Mekruhlu , yapılması dinen hoş karşılanmayan davranışlar.

Kerâmât-ı evliyâ-yı kâil ve mu'tekid olanlar: Velilerin kerâmetini kabul eden ve ona inananlar.

Kulûb-ı kâsiye: Katı kalp.

Küllisi: Tamamı.

Kütüb-i munezzele-i mukaddese: İndirilmiş mukaddes kitaplar.

Lâ yu'addu ve lâ yuhsâ avâlim: Sayılamayan alemler.

Letâfet: İncelik, ho luk.

Mâ d nu: Daha a a ısı.

Mâ fih : Orada olanlar.

M  sivâ'l-lâh: Allah'tan başkası.

Ma' si-i s d re: Meydana gelen günah ve isyanlar.

Ma'fuv: Affedilmiş.

Ma'k l: Akılla elde edilen, akla uygun.

Ma'k l 'l-m 'n : Sebebi, gerekçesi akılla bilinen

Ma'm l n bih: Kullanılmış

Ma'siyet: İsy n, günah.

Ma si: İsy nlar.

M -i mukayyed: İçerisine başka şeyler karışan su.

M -i müsta'melde akvâl-ı fukahâ: Kullanılmış su konusunda fakihlerin görüşleri.

Makâm-ı k b-ı kavseyn ev ednâ: İki yay kadar veya daha yakın mesafe.

Makâm-ı mi'l -yı ke f ve kerâmet: Ke f ve kerametın yüksek makamı.

Makd hiyet: Ayıplanma, be enilmeme.

Meb' s: Gönderilmiş.

Mecmu'u a'z -i eczâ-i zâhire-i vücûd: Vücudun görünen her bir organının toplamı.

Mecm -ı re's: Ba ın tamamı.

Mecm u anâsır-ı: Bütün unsurları.

Med r-ı umûr-ı din: Dini meselelerin orta noktası.

Medf  t: Atıklar.

Mel hi: Yasak oyun ve eğlence.

Melik-i mutâ': İtaat edilen kral.

Memduhiyyet: Övgü.

Men tebe'ahum: Onlara uyanlar.

Menkûl: Nakil yoluyla gelen (dini naslara dayanan) bilgi

Mer'iyeye: Görünen.

Mertebe-i hadid-i şek: Şüphenin en aşağı derecesi.

Mertebe-i tevâtüre bâliğ olmayan: Tevâtür derecesine ulaşmayan.

Mesâil-i mesnûne-i İslâmiye: Sünnet olan İslamî meseleler.

Mesâlih: Maslahatlar.

Mesâlih: Maslahatlar.

Mesh ıtlâk olunur: Mesh denilebilen.

Meşhûd: Bilinen.

Meşhûd: Gösterilen, bilinen.

Mevâni', Zevâcîr: Engelleyiciler.

Mezîd-ü Tavzîh: Daha çok açıklama.

Mi'rac-ı ehl-i iman: İman ehlinin miracı, yükselme vesilesi.

Miktâr-ı kalîlin: Az miktar.

Miyâh-ı sâire: Diğer sular.

Muâmelât: Alış-veriş başta olmak üzere, insanlar arası hukukî ilişkiler.

Muâmelât-ı âlemi kesb-i intizâm: Dünyaya ait işlemleri düzenlemek.

Mûcib-i itâb: azarlanmayı gerektiren.

Mukârin: Yakın, beraber.

Mûmâileyhe: Sözkonusu.

Mûsile: Ulaştıran, eriştiren anlamına gelen bu kelime burada alt başlık anlamına gelmektedir.

Mûsile-i ûlâ: Birinci alt başlık.

Mutahhirât-ı şer'iyye: Dinen temizleyici sayılan.

Muvahhidin: Allah'ı birleyenler.

Mücânebet: Kaçınma, uzak durma.

Mücâzât-ı âcile: Peşin, dünyaya ait ceza.

Mücâzât-ı êcile: Ertelenmiş ahrete ait ceza.

Mükâfât-ı âcile: peşin, dünyaya ait mükafat.

Mükâfât-ı écile: Ertelenmiş, ahrete ait mükâfat.

Mülevves: Kirli.

Mülhak: Katılan.

Münâkehât: Evlenme-boşanma meseleleri.

Münkeşif: Ortaya çıkmak, açıklığa kavuşmak.

Müslim ve Müslime: Müslüman erkek ve kadın.

Müşâbih: Benzer.

Müşârünileyh: İşaret edilen.

Müteassir: Zor.

Müteazzir: İmkânsız.

Mütefâvit: Farklı.

Mütehasıl: Meydana gelen.

Müzâheret: Yardım

Necâset-i mugalleza: Kaba pislik

Nedâmet: Pişmanlık

Nedb: Mendupluk; yapılması dinen zorunlu olmasa da, teşvik edilen hükümler.

Nef ve fâide: Fayda.

Neşv-u nemâsına: Gelişme, büyüme.

Nümâyân: Ayan, görünür.

Pâ-mâl: Ayak altına almak, çiğnemek.

Rahimehu'l-lâhu Teâlâ rahmeten âmmeten: Yüce Allah ona umumi rahmetini bağışlasın.

Rahimehu'l-lâhu Teâlâ rahmeten vâsi'a: Yüce Allah'ın bol rahmeti üzerine olsun.

Ruba: Elbise.

Safh: Bağışlanma.

Sağâir: Küçük günahlar.

Sâir: Diğer.

Sâire: Başkası.

Salavâtullahi teâlâ aleyhim ecmaîn: Allah'ın rahmeti hepsinin üzerine olsun.

Sâniyen: İkinci olarak.

Serâir ve hakâik: Sırlar ve hakikatler.

Sıfât-ı mahsûse-i sübhâniyye: Noksanlıklardan münezze Allah'a ait sıfatlar.

Sünnet-i mütevâtire: Yalan üzere birleşmeleri imkânsız çoğunluk tarafından nakledilen sünnet. Yani Hz. Peygamber'in yapıp söylediklerini kesin bir yolla aktarmak.

Şâri' Teâlâ: Hüküm koyan Allah.

Şeâir-i din-i İslam: İslam dininin ayırıcı alamet ve özellikleri.

Şeriat-ı bâkiye ilâ yevmi'l-kıyâme: Kıyamete kadar bâki şeriat, din.

Şeriat-ı beyzâ-yı Ahmediyye: Hz. Muhammed'in nurlu, pâk şeriatı.

Şeriat-ı ğarrâ: Nurlu, parlak şeriat.

Şeyn: Leke.

Şurû' etmek: Başlamak.

Tâat: İtaat ve ibadet.

Tahâret: Temizlik.

Tahâret-i kübrâ: Büyük temizlik, gusül.

Tahâret-i suġrâ: Küçük temizlik, abdest almak.

Tahkîk: Bir şeyin aslı ve gerçeğine ulaşmak için yapılan araştırma.

Târik: Terkeden.

Tathîr: Temizleme.

Tavti'e: İleride açıklanacak esas maksadı besleyen bazı hususları önceden açıklamak.

Tavzîh: İzah, açıklama.

Teaddî: Tecavüz, haddi aşmak, kasdetmek.

Teekhüb-i tâm: Tam olarak hazırlanmak

Temsîl: Örnekleme.

Tencîs: Kirletmek.

Tenvîr: Aydınlatma, nurlandırma.

Terâvet: Tazelik.

Terkîb ve teşkil eden: Oluşturan.

Tetahhur eylemek: Temizlenmek.

Tevâfuk: Uygun düşme

Türûk: Terkler, yapmama kabilinden olan işler.

Ukûbât-ı şerîyye: Suç ve cezaya ait dini hükümler.

Ulemâ-yı mâziye: Geçmiş dönem alimleri.

Ulum-ı evvelîn ve âhirîn: Önceki ve sonrakilerin bilgisi.

Umûr-ı ma'kûle: akılla bilinen, akla yatkın işler.

Umûr-ı meşrû'a: Meşru şeyler, hükümler.

Umûr-ı mu'cibe-i dünya: Dünyanın gerekli kıldığı işler.

Umûr-ı mubâha: Mubah işler.

Urub: Vurup.

Vâkıf-ı beyne yedeyi'l-lâh: Allah'ın huzurunda duran.

Vesâit-i fenniye: Teknolojik vasıtalar.

Vücûb: Vaciplik, gereklilik ifade eden ve farz kabilinden olan hükümler.

Ya kâdîye'l-hâcât yâ sâmi'e'l-münâcât: Ey İhtiyaçları karşılayan, ey yakarışları işiten.

Yekdiğerine: Birinin diğetine

Yevmen fe yevmen: Gün be gün.

Zâil olma: Ortadan kalkma.